

УДК 796.5:У040+911.5

КАЗАКОВА Т.А.

ІСТОРИЧНІ ЛАНДШАФТИ ПРОМИСЛОВИХ ТЕРИТОРІЙ КРИВБАСУ В СИСТЕМІ НОВИХ ВИДІВ ТЕХНОГЕННОГО ТУРИЗМУ

Вступ. Кожен вид туризму відзначається власними змістовними характеристиками. Вони залежать від мотиваційної складової активного пересування у просторі рекреанта та переліку об'єктів, які складають ресурсний потенціал діяльності в певній галузі туризму. Історико-географічні дослідження промислових ландшафтів та пов'язаних з ними інфраструктури доріг, комунікацій, робітничих поселень дали несподіваний наслідок для розвитку змісту та видової структури техногенного туризму, що набирає обертів в Криворізькому регіоні.

Постановка мети і завдань, методика. Засадами становлення нових видів техногенного туризму на Криворіжжі стали піонерні роботи місцевих географів та істориків з вивчення індустріальної спадщини краю – Казакова В.Л., Тітова В.В., Калініченко О.О., Тютюнника Ю.Г., Яркова С.В., Манаєнкової І.О., Мельника О.О., Куліковської О.Є. та ін. [1, 3]. Обґрунтування нових видів техногенного туризму на основі об'єктів індустріальної спадщини, які раніше не залучалися до туризму і стало метою нашого дослідження. При цьому вирішувались 2 задачі – визначення нових напрямів техногенного туризму та ресурсної бази даних кожного з них. При цьому в методиці роботи головним було проведення кореляції між змістом і метою нових видів техногенного туризму та екскурсійними об'єктами потенційних турів.

Викладення основного матеріалу. На сьогоднішній день існує гостра необхідність розвитку внутрішнього туризму на базі місцевих ресурсів. Для старих промислових регіонів, одним з яких в нашій державі є Кривбас, самим найперспективнішим напрямом є *техногенний туризм*. З позицій ландшафтного підходу техногенний туризм – *це туризм, де об'єктами виступають промислові антропогенні ландшафти – кар'єри, відвали, шахтні поверхневі провальні утворення, підземні шахтні ландшафти та виробничі структури* (заводи, фабрики, комбінати, шахти, шурфи, електростанції).

Виходячи з функціонально-генетичної структури промислових

ландшафтів, техногенний туризм автором раніше поділявся на 2 підвиди – гірничопромисловий і фабрично-промисловий. У свою чергу серед них виділялися 10 варіантів техногенного туризму: гірничо-промисловий – кар'єрний (наприклад, екскурсії на кар'єр), відвальний, провальний, шахтний (екскурсії на шахту); фабрично-промисловий – металургійний, енергетичний (екскурсії на АЕС), машинобудівний, хімічний, гірничо-будівельний тощо [2].

Заглиблення в історію розвитку ландшафтів промислового краю, серед яких в Україні Кривбас є типовим, засвідчило, що старі і часто вже зниклі виробничі об'єкти розвивались як природно-господарські територіальні системи. Обов'язковими елементами таких систем виступали 4 категорії антропогенних ландшафтів – гірничопромислові та заводські об'єкти, дорожні ландшафти (залізниці, мости, гужові та бруківкові автомобільні дороги, тунелі), селитебні (робітничі селища, садиби рудопромисловців, шахтарські кладовища) та обслуговуючі ландшафти (робітничі їдальні, контори рудників, бані).

Вивчення історичних ландшафтів промислових територій Кривбасу проведені Казаковим В.Л., Калініченко О.О., Ярковим С.В. та ін. показали: що можна ставити питання про виділення 2-х нових видів техногенного туризму з відповідною об'єктно-ресурсною базою. Критеріями виділення нових видів техногенного туризму виступає ступінь збереженості об'єктів індустріальної культури та їх історична цінність.

1. *Археологічний техногенний туризм.* На меті має відвідування та ознайомлення з історичними ландшафтами, що збереглися дотепер частково. Сучасний їх вигляд відповідає руїнам – напівзруйнованих інженерно-технічних та антропогенним ландшафтним комплексам старих промислових територій. В межах Криворізького регіону нами визначений кадастр об'єктів техногенно-археологічного туризму. Він складається з 9 категорій техногенних об'єктів (табл. 1).

2. *Історичний техногенний туризм.* Об'єкти цього виду туризму мають потрійний зміст. З одного боку – добре збережені об'єкти ландшафтів промислових територій. З другого – зовсім протилежний статус – це території, які несуть лише пам'ять про об'єкти, що раніше тут функціонували. З третього – історичну цінність мають об'єкти та місцевості, з якими пов'язане життя видатних людей промислових регіонів. Обрані критерії диференціації об'єктів для історичного техногенного туризму дало змогу визначити їх 7 категорій (табл. 2).

Комплексними об'єктами, де можна торкатися питань як промислової археології так і історії промислового краю Кривбасу є *краєзнавчі музеї* міста. Такі 10 музеї створені майже на всіх великих підприємствах (ГЗК, Мітталл Стіл, шахтах), а також діє міський муніципальний краєзнавчий музей. Відомчі музеї мають більшу направленість в історичний і технологічний бік. Тут головними експонатами виступають технічні предмети промислової старовини, фотографії, карти, писемні джерела, стилізовані скульптури дореволюційного шахтаря. Представляє пізнавальний інтерес і гірничо-геологічний музей Криворізького технічного університету з експонатами техніко-технологічного змісту. Існує також приватний музей-дендропарк колишнього дореволюційного рудника Дубова Балка (створений місцевим краєзнавцем Білоусовим В.В.) та садиби О.М. Поля – засновника промислового Кривбасу. Таким чином, доповнити змістовну частину техногенного туризму можуть забезпечити 15 місцевих краєзнавчих музеїв.

В реалізації археологічного та історичного видів техногенного туризму переважаючими мотивами скоріш за все найближчим часом стануть: *пізнавальний*

Таблиця 1.

Типізація та приклади конкретних об'єктів археологічного техногенного туризму на Криворіжжі

№ п/п	Категорія об'єктів туризму	Приклади об'єктів
1.	Руїни залізородних шахт дореволюційного віку (початок ХХ ст. – до 1918 р.)	Шахта «Нахилена» (група рудників Червоного пласта), шахта «Сланцева» (колишній рудник «Дубова Балка»)
2.	Руїни залізородних шахт радянської доби (1930-1950-ті рр. ХХ століття)	Шахти «Гігант», «Валявка-північна», «Валявка-південна», «Вентиляційна-4» (колишній РУ ім. Кірова), «ім. Ворошилова», «Комсомолка» (колишнього РУ ім. К. Лібкнехта) та ін.
3.	Руїни рудопідйомних споруд дореволюційного (до 1918 р.) віку	Бики (кам'яні опорні споруди) нахиленого підйомнику колишнього руднику Копилова №1 (група рудників Тарапаківського пласта)
4.	Руїни виробничих об'єктів, залізородних рудників дореволюційного та радянського часу (1881-1952 рр.)	Фрагменти фундаментів і стінових конструкцій компресорних і паровичних цехів, відкатних естакад, старих заводів (Гданцівський чавуноливарний), заборів, будівель роз'їздів Катеринінської залізниці (ділянка сучасної станції Кривий Ріг-Західний), рудничних електростанцій тощо
5.	Руїни робітничих селищ дореволюційного та радянського часу (будівництва до 1950-х рр.)	Селище Гданцівського чавуноливарного заводу, селище Краматорівка, селище колишнього РУ Дубова Балка, селище колишнього РУ Інгулецького, селище колишнього РУ ім. Комінтерна та ін.
6.	Руїни залізниць раннього і середнього промислового віку – до 1950-х рр. ХХ ст.	Насипи та вийомки Катеринінської залізниці і її гілок (від 1884 р.), окремих рудників
7.	Руїни бруківкових вулиць	Території рудничних селищ та центральної частини м. Кривого Рогу
8.	Руїни гідротехнічних споруд	Стічні арки (під залізницями та автомобільними дорогами в місцях перетинання ними балок) і водовідвідні канали навколо рудних полів (будувались для відводу води від покладів залізної руди)
9.	Руїни старих мостів – вік від часів будівництва Катеринінської залізниці у 1884 р.	Залізничні, гужові й автомобільні мости через ріку Інгулець та глибокі балки правого схилу рік Саксагані й Інгульця.

(ознайомлення зі старими ландшафтами промислових територій в наукових і навчальних цілях), *конгресний* (проведення екскурсій під час роботи спеціалізованих наукових форумів), *екологічний* (ознайомлення з негативними наслідками господарської діяльності на прикладі історичних промислових ландшафтів), *екстремальний* – подорожі (лазіння) по шахтам і тунелям (як аналогом печер), *профорієнтаційний* (з метою реклами гірничих професій) та *патріотичний* (для збереження історичної пам'яті та підтримання гордості за науково-технічні досягнення предків у розвитку рідного краю).

Висновки. Дослідження об'єктів індустріальної спадщини на прикладі території Кривбасу дало змогу виділити 2 нових види техногенного туризму – археологічний та історичний. Ресурсну базу цих напрямів туризму складають зниклі, добре і частково збережені ландшафти старих промислових територій – робітничих селищ, шахт і заводів, відвалів, кар'єрів, провалів земної поверхні, мостів, доріг, адміністративних і обслуговуючих споруд, рудничних церков і кладовищ. Включення цих об'єктів дозволить у майбутньому розвивати техногенний туризм в Криворізькому регіоні та забезпечити збереження старих і

Таблиця 2.

Типізація та приклади конкретних об'єктів історичного техногенного туризму на Криворіжжі

№ п/п	Категорія об'єктів туризму	Приклади об'єктів
1.	Збережені робітничі селища дореволюційних рудників (до 1918 р. XX ст.), залізниць, заводів	Житлові будинки, вулиці, квартали: залізничних станцій і роз'їздів Катерининської залізниці (Довгинцеве, Кривий Ріг-Західний, Роковата), Гданцівського чавуноливарного заводу, колишніх рудників – Шмакове, Б.К.Д., Дубова Балка, Новоросійського товариства
2.	Збережені робітничі селища і квартали рудників радянської доби, підприємств транспорту та металургійної промисловості, (до середини 50-х рр. XX ст.)	Житлові будинки, вулиці, квартали: <i>колишніх рудників</i> – Інгулецького, Рахманівського, ім. МОДРу, ім. Ілліча, ім. Держинського, ім. Кірова, ім. К. Лібкнехта, ім. Комінтерна, ім. Більшовика, ім. Фрунзе, ім. XX партз'їзду, ім. Р. Люксембург, ім. Леніна, ім. 1 Травня; селище Соцмісто криворізького <i>металургійного заводу</i> , селище <i>Криворізької електростанції</i>
3.	Збережені фабрично-заводські об'єкти дореволюційного та радянського часу (1881-1950-ті рр.)	Доменні печі № 1-3 колишнього металургійного комбінату “Криворіжсталь”, Криворізької електростанції (від 1929 р.), шахти, відвідні дренажні канали рудників (район сучасної шати Гвардійської, ім. Артема-1)
4.	Збережені гірничопромислові ландшафти дореволюційних і радянських рудників (1881-1950-ті рр.)	Такі ландшафти – старі відвали, кар'єри, шахтні провалля та мульди просідання, підземні порожнини шахт, розвідкові шурфи (найкраще представлені в центральній частині м. Кривого Рогу, в районі селища Рахманове та м. Інгулець, на решті Кривбасу сильно порушені гірничими роботами 60-90-х рр. XX ст.)
5.	Збережені об'єкти адміністративно-обслуговуючої сфери рудників	Будівлі бань, їдалень, адміністративних контор, шкіл, дитячих садків, поліклінік і лікарень
6.	Збережені садиби рудопромисловців, будинки історичних осіб, рудничні та заводські кладовища, некрополі або місця їх існування у минулому	Садиби і господарські будівлі власників рудників – О.М. Поля, Калачевського, Шмакових, Галковських, Харіна. Кладовища рудників і заводів – польське Гданцівського чавуноливарного заводу, Галковське з некрополем родів поміщиків Галковських і Шмакових, Краматорівське, в балці Кам'янистій. Будинки проживання героїв Радянського Союзу братів шахтарів Б. і Д. Глинок в селищі ім. МОДРу.
7.	Місцевості втрачених старих (1881-1950-ті рр.) промислових, селитебних, дорожніх ландшафтів, рудничних церков	Знесені технічні споруди шахт, знесені робітничі селища (частина Карнаватки, Краматорівки, Сухої Балки, ім. Р. Люксембург, село Скелеватка, селище Шимановське, Зелене, частина с. Веселі Терни та ін.), знесені ділянки Катерининської залізниці, знесені старі мости через р. Інгулець і Саксагань, зниклі (засипані, рекультивовані, розширені у розмірах) відвали, кар'єри, провали старих шахт, будівлі старих шахт; зруйновані у радянську добу 4 рудничні церкви на колишніх рудниках та Гданцівському чавуноливарному заводі

цінних ландшафтів промислових територій на принципах самоокупованості і популяризації уявлень про промислове історичне обличчя Придніпровського регіону в цілому і Кривбас зокрема.

1. Індустріальна спадщина в культурі і ландшафті: Матер. II Всеукр. наук. конф. / Наук. вісн. ін.-ту дизайну і ландшафтного мистецтва ДАКККіМ. – Вип. 4. – К., 2007. 2. Казаков В.Л., Мещанін І.І., Казакова Т.А., Завальнюк О.Й. Техногенний туризм в системі природокористування // Екологія та раціональне природокористування. – Суми: СумДПУ, 2006. – с. 221-229. 3. О.М. Поль і розвиток гірничої промисловості в Криворізькому басейні / Мат. громадських читань. – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2002. – 208 с.

In work the estimation is given to possibilities of the use of history landscapes of the most a long ago industrially mastered territories Krivbassa for development of industrial tourism – archaeological, history, technological.